

Viktor Smolej

NARODNOOSVOBODILNI BOJ IN SLOVENSKA KULTURNA TRADICIJA

V svojem referatu hočem govoriti o odnosu osvobodilnega boja do tradicije, pri čemer se omejujem na področje kulture, saj bi bil celoten kompleks vprašanj o odnosih osvobodilnega gibanja do tradicije sploh pač preširok.

Besedo tradicija seveda ne enačim s pojmom konservatizma, t. j. okostenelega ali celo nazadnjaškega odnosa do preteklosti. Kulturni tradiciji oziroma njenemu odnosu do sodobnosti prisojam miselno vsebino, kakor jo je o socialistični kulturi izrekel Lenin: da je namreč nova kultura zakonit dedič vsega resnično lepega in velikega, kar so kulturni delavci preteklosti ustvarili v težkih razmerah duhovnega zatiranja in gmotnega izkoriščanja. V socialistični kulturi postanejo najdragocenejše stvaritve človeškega duha last kar najširših plasti ljudstva. Spoštovanje tradicije in rast iz nje ni vztrajanje pri starih spoznanjih, težnjah in prizadevanjih, ampak samo naravna rast

Iz roda v rod, iz veka v vek

kakor je zapisano na spominski plošči v Prešernovi rojstni hiši v Vrbi.

V vihri časov in stiski vojne nismo bili brez izkrivljenih pogledov na našo kulturno preteklost. Naši odnosi do kulturne tradicije so bili večkrat majavi in nedosledni, večkrat pa si niti nismo vzeli časa, da bi svoj odnos določili. Posamezniki v zaledju in vojski so kulturno tradicijo kratko malo črtali. B. Ziherl je v članku Za pravilen odnos do naše kulturne dediščine, objavljen v Ljudski pravici 28. maja 1944, ožigosal take kulturnike, ki prirejajo slabe mitinge in uvrščajo v njihov spored največ svoja lastna »dela«. Potem je nadaljeval: »In če koga od njih vprašaš, ali ne bi kazalo sem ter tja tudi kaj iz Prešerna, Levstika, Jenka ali iz kakega drugega slovenskega klasika postaviti na spored, ti samozavestno odgovori, da so to zastarele, če že ne kar reakcionarne stvari. Čas da zahteva novih stvari in pod temi novimi stvarmi navadno razume svoje proizvode, v katerih ni ne duha in ne talenta. Proizvode slovenske ljudske tvornosti, narodne pesmi in druge bisere naše folklore ocenjuje ozkosrčno in se pri tem včasih sklicuje na marksizem-leninizem, o katerem razen imena tudi ne ve dosti več. Vsi ti ljudje močno spominjajo na tiste 'pisatelje' žalostnega spomina, ki so včasih v imenu 'proletarske kulture' preklinjali vse, kar je bilo pred njimi v kulturi ustvarjenega, to pa predvsem zato, ker je visoka kvaliteta te kulturne dediščine označila z ničlo brezkvadratno spolzkost in plitvost njihovih lastnih del.«

V svojem referatu hočem nakazati, kako se je naše osvobodilno gibanje vedlo do slovenske kulturne preteklosti. Dosedanja esejistika in znanstveno

razpravljanje o velikem deležu slovenske kulture v osvobodilnem gibanju sta ugotavljala, kako »v programu našega osvobodilnega boja resnično živi visoki politični duh naših treh genijev (Prešerna, Levstika in Cankarja) tvorno stopnjevani v skladu z veličino časa in zrelostjo evropskega človeka.¹ Tako je ugotavljal Josip Vidmar v svojem uvodnem referatu na prvem kongresu slovenskih kulturnih delavcev na osvobojenem ozemlju januarja 1944. Zato se ne mislim ustavljati ob ugotavljanju, kako sta osvobodilno gibanje in osvobodilni boj uresničevala spoznanja in napovedi slovenskih kulturnih delavcev iz preteklosti, ampak prikazati v nekaj konkretnih potezah,

I. kako se je gojilo kulturno izročilo v letih osvobodilne vojne, pri čemer poudarjam zlasti množično osnovo tega spoštovanja pretekle kulturne ustvarjalnosti in njenega najširšega gojenja, in

II. kako je množična pesem osvobodilnega gibanja in boja rastla iz predvojne prepevane pesmi in se zlivala v eno z novo prepevano pesmijo, glasnico idej osvobodilne vojne.

Vprašanji resda obsegata le del kulturne ustvarjalnosti osvobodilne vojne, vendar dovolj za dokaz, da je bil odnos osvobodilnega gibanja in boja do kulturne tradicije pozitiven in napreden.

I

Povezanost slovenske literature z NOB dokazuje med drugim dejstvo, da so nekatere osvobodilne brigade nosile ime po slovenskih pesnikih in pisateljih. Te slovenske vojaške enote so bile brigade Ivana Cankarja, Frana Levstika, Simona Gregorčiča, Srečka Kosovela in Franceta Prešerna. Svoje ime so dobile ob nastanku leta 1942 in 1943.

Partizanski pevski zbor, ustanovljen v Italiji, je nosil ime po Srečku Kosovelu.

Imena slovenskih ustvarjalcev so imele tehnike Cankar, France Prešeren, Kajuh in Aškerc.

V osvobodilnem tisku je nastalo mnogo brošur, ki so prinašale iz slovenske literarne preteklosti zglede dela slovenskih pesnikov in pisateljev. Knjižice so služile potrebam kulturnih mitingov v vojski in v zaledju, videti pa je treba v njih tudi kulturno žejo, posebno na Primorskem, kjer so od leta 1918 dalje zaradi italijanske zasedbe močno pogrešali slovensko knjigo in slovensko besedo. Take brošure s članki, pesmimi in odlomki leposlovne proze so mogle služiti domačemu in šolskemu branju. Saj na partizanskem ozemlju ni bilo knjig in antologij, ki bi bile mogle zadostiti potrebam pri izobraževanju, branju in recitiranju.

Ob stoletnici Gregorčičevega rojstva so leta 1944 izšle na partizanskem ozemlju tri Gregorčičeve antologije, ki so prinašale izbrane pesnikove pesmi, vsebovale pa tudi kratko življenjepisno in literarnozgodovinsko spremno besedo. Ena teh antologij je bila tiskana.

Za potrebe pevskih zborov je izšla Gregorčičeva pesmarica, ki je prinašala sedem moških in mešanih zborov, besedilo in note.

Slovenci iz jugoslovanske baze v Bariju so dobili zbirko Devet Gregorčičevih, ki je služila podobnim kulturnim in vzgojnim potrebam in namenom.

¹ Josip Vidmar, Srečanje z zgodovino, 1963, 137.

Gradivo, ki je služilo za osnovo govorom in predavanjem o Gregorčiču, je vsebovala posebna brošura z naslovom Simon Gregorčič. Na Primorskem jo je izdalo več ciklostilnih tehnik, dolenjska izdaja pa je bila tiskana.

Ob petindvajsetletnici Cankarjeve smrti je izšla brošura, v kateri so bili naslednji Cankarjevi teksti: pesem Sultanove sandale, črtica Peter Klepec in odlomki iz dramatisiranega Hlapca Jerneja in njegove pravice. Dodana je bila daljša uvodna opomba.

Posebna brošura z naslovom Ob 25. letnici Ivana Cankarja je prinašala gradivo, ki so se ga mogli posluževati predavatelji in govorniki na spominskih prireditvah.

Pisatelj France Bevk je napisal spominska govora, ki sta izšla pod naslovom Ob stoletnici Gregorčičevega rojstva in Ob stoletnici rojstva pisatelja Josipa Jurčiča. Prvi govor je izšel v nakladi 1.700 izvodov kot poseben tisk, medtem ko je spominski govor Jurčiču izšel v posebni brošuri z drugim gradivom, primernim za proslave. V Jurčičevi brošuri je priobčil Bevk odlomek iz Desetega brata, ki ga je sam dramatisiral. Brošura je prinašala tudi odlomek iz Tugomera, in sicer znamenito prerokovanje blazne Vrže, ki je že v mladoslovenski dobi napovedovalo poraz germanstva in zmago Slovanov.

Na robu partizanskega ozemlja so na Muljavi vzdali partizani spominsko ploščo na Jurčičevem rojstnem domu s spominskimi verzi ob stoletnici pisateljevega rojstva. Ploščo so že čez nekaj tednov belogardisti razbili in spominsko knjigo uničili. Ploščo so obnovili s starim medvojnim napisom ob stodeseti obletnici pisateljevega rojstva.

Povezanost s slovensko kulturno ustvarjalnostjo so slovenski ljudje izpričevali še na druge načine. Ob proslavi Gregorčičeve stoletnice so v Brdih, na skrajnem zahodu slovenskega nacionalnega ozemlja, zakurili 55 kresov in priredili 24 proslav. Posebno so Gregorčiča sprejeli Beneški Slovenci, ki so se ga učili na pamet in se ob njem vadili slovenskega branja. Z recitacijami njegovih pesmi so si že tudi upali nastopati na svojih prireditvah in mitingih, saj že sto let pod italijansko državno oblastjo niso uživali najosnovnejših nacionalnih pravic, živeč brez šol in slovenskega tiska.²

Posebno povezanost s slovensko knjigo izpričujejo imena, ki so si jih partizani in aktivisti nadevali iz slovenskega ljudskega izročila ter iz del slovenskih pesnikov in pisateljev. Njim se pridružujejo imena, ki so jih poznali v slovenskih prevodih in filmih iz svetovnega slovstva.

Iz Prešernovega Krsta pri Savici imamo med partizani imena Kajtimir, Droh, Črtomir in Bogomila. Iz Prešernove romance Turjaška Rozamunda si je vzel pesniško ime Oto Vrhunec, samorastniški partizanski pesnik Blaž Ostrovihar, pač po Ostrovharju, »ki so boji mu igrače«. Iz Levstikovega Tugomera sta imeni Tugo in Grozdana. Jurčič je dal iz svoje proze Krjavlja in Domna. Iz Vandotovih mladinskih povesti je prišel Kekec, iz Pregeljevih Komposteljskih romarjev Tajda, iz Cankarjevega Kralja na Betajnovi Nina, iz iste drame ali povesti Na klancu Francka. Iz ljudske pesmi in pripovedi so Matjaž, Peter Klepec, Vida in Majda. Iz Levstika je Krpan. Iz Finžgarjevega romana Pod svobodnim soncem smo imeli partizana Svaruha in množico Iztokov, Radovana,

² Milko Stofa, Med briškimi griči je posijalo sonce, 1963, 83; Beneška Slovenija, Gorica 1950, 97.

Ireno in Ljubinico, tako da je glasilo Prešernove brigade konec januarja 1944 z vso pravico pisalo: »Junaška je ta kača, gibčna, zvita, neuničljiva vojska Kajtimirjev, Iren in Iztokov.«

Od imen, ki so jih slovenski ljudje spoznali, ko so brali prevode iz tujih slovstev ali gledali tuje filme, srečujemo med slovenskimi partizani Karamazova iz Dostojevskega Bratov Karamazovih, ukrajinskega junaka Bohuna iz Sienkiewiczovega romana Z ognjem in mečem, Stjenko Razina in pastirja Kostjo iz ruskih filmov, Švejka iz knjige in različnih dramatizacij, slovaškega hajduka Jánošika iz slovaškega in Tarzana iz ameriškega filma.

Največje spoštovanje in najširše odmeve je imelo v osvobodilnem gibanju in boju in seveda v osvobodilnem tisku življenje in delo Franceta Prešerna.⁹

Prva številka Slovenskega poročevalca, ki je izšla maja 1941, je prinesla uvodni članek Borisa Kidriča pod naslovom Naša nesreča in naša vera. Članek se je končal z navajanjem zadnje kitice Prešernove Zdravljice: »Žive naj vsi narodi«, češ da se bo list v Prešernovem duhu bojeval za nacionalno in družbeno osvoboditev Slovencev in za bratstvo med narodi. Prva dvojna številka Mlade Slovenije, glasila Mladinske OF, ki je izšla novembra 1941, je prinesla članek ob obletnici Prešernovega rojstva, poudarjajoč pripravljenost slovenske mladine, da tudi z žrtvami »uresniči pesnikov politični program, zedinjeno Slovenijo, ki edina more jamčiti tudi za svobodo slovenske kulture.« Proslave Prešernovega rojstnega in smrtnega dne 3. decembra oziroma 8. februarja so postale vseslovenska zadeva. O tem je 1941 priobčl. programatičen članek Slovenski poročevalec 29. novembra pod naslovom Prešernov dan — naš slovenski dan, decembrska številka revije Osvobodilna fronta pa članek pod naslovom Praznik Prešernovega rojstva. V Ljubljani je OF ob teh priložnostih 1941 in 1942 organizirala manifestacije, ki so obstajale v tem, da ob določeni uri ni bilo na ulicah nobenega Slovenca, medtem ko so se po preteku te ure napolnile ceste in javni lokali. Prešernova Zdravljica in Uvod h Krstu pri Savici sta bili v vojni Prešernovi najpopularnejši pesmi in stalno na programu sestankov, mitingov in zborovanj. Od drugih Prešernovih pesmi so bile pogosto recitirane in ponatiskovane pesmi Vrba, Povodni mož, Od železne ceste in nekateri soneti z nacionalno vsebino iz Sonetnega venca. Pesnikova Nova pisarija je dala naslov zbirki partizanske poezije, proze in dramatike, ki jo je v treh številkah izdal IX. korpus na Primorskem. Prešernova pesem postane tisočem tako domača, da jo partizanski humoristi uporabljajo za travestije. Kot udarna gesla in idejne izjave so posamezni Prešernovi verzi in kitice raztreseni po vseh mogočih vojaških in civilnih listih in brošurah vseh slovenskih pokrajin in vseh vojnih let. Kako globoko je Prešeren prodril med ljudi, kažejo tudi pisma talcev in na smrt obsojenih, ki so v svojih poslednjih pismih navajali Prešernove verze ali vsaj misli, ki so jih izvedli iz njegovih verzov.

Kljub vsej priljubljenosti in razširjenosti Prešernove poezije pa osvobodilni tisk ne zaznamuje nobenega razmnoženega izbora iz njegove poezije. Najbolj razširjena izdaja Prešernove poezije je bila miniaturna izdaja Prešernovih pesmi izpred vojne.

Ta žepna izdaja Prešerna je spremljala Josipa Vidmarja, »kakor marsikoga med partizani na vseh potih«, tudi v bosansko Jajce na zasedanje AVNOJ v pozni jeseni 1943. Pokazal jo je hrvatskemu pesniku Vladimiru Nazorju. »Stari

⁹ Viktor Smolej, Prešeren in narodnoosvobodilna vojna, Kronika 1955, 5—14.

hrvatski poet je nekaj časa molče listal po knjižici, nato pa se je obrnil k svojim tovarišem in dejal: ‚Pomislite, kaj lahko povzroči takale knjižica pesmi. Tale je ustvarila slovenski narod. Brez nje bi ga ne bilo.‘⁴

Igralec Jože Tiran, ki je prišel poleti 1943 na partizansko ozemlje Dolenjske, pripoveduje, kakšen uspeh je doživel z recitacijami pesmi in proze iz slovenskega slovstva. Tu se je srečal z generalom Jako Avšičem, znanim vojakom iz osvobodilnega boja, ki je igravcu povedal: »Veste, tudi jaz nosim s seboj tole knjižico, sedem včasih na kako skalo ali štor, pa prebiram.« Igravec nadaljuje: »Pogledal sem — v rokah je držal drobno knjižico, ki jo je izvlekel iz gornjega žepa svoje vojaške obleke. Bile so poezije Franceta Prešerna.«⁵

Metod Mikuž pripoveduje iz okolice Karteljevega v začetku junija 1943 o padlem komandantu, ki je tudi nosil s seboj Prešernove poezije, »vsakemu takratnemu partizanu dobro znano rdečo knjižico«. Ko so komandanta pokopali, so v štab brigade prinesli pokojnikovo zapuščino, »v robec zavito listnico in ... rdečo knjižico Prešernovih poezij. Vse je bilo okrvavljeno, tudi Prešeren. Na za spoznanje bolj rdeče platnice se je ujela temnejša komandantova kri v velikih lisah, zašla pa je tudi v knjižico samo. Zalila je ves Sonetni venec, in ko smo knjižico z vsem spoštovanjem odpirali, smo morali paziti, da listov nismo strgali, kajti včeraj še živa kri, polna življenja, mladosti in neugnane sile in želje, prinesiti boljše in lepše življenje svetu in sebi, se je strdila in dobesedno zapečatila največjo in najlepšo slovensko pesem.«⁶

Celotnih poezij Franceta Prešerna ali večjega izbora njegovih pesmi osvobodilni tisk ni izdal, oskrbel pa je dvoje lepotnih izdaj Zdravljice.

Skozi vse leto 1944 je partizansko ozemlje proslavljalo stoletnico Prešernove Zdravljice, te marsejeze osvobodilnega gibanja. Za to spominsko obletnico je izšla množica spominskih člankov, najznamenitejši pa sta ilustrirani natis pesmi v Triglavskih odmevih in bibliofilska gorenjska izdaja.

Triglavski odmevi so izhajali kot glasilo XXXI. divizije na Cerkljanskem. Zdravljico, ki je izšla v eni izmed številčk tega vojaškega obdobja, je ilustriral Dore Klemenčič-Maj. Oblika ciklostilirane publikacije je bila folio, kar je omogočilo celostranske ilustracije. Na naslovni strani ovitka je upodobljen doprsno France Prešeren s čašo v roki. Črtež je izveden v črnem. V rdečem tisku je v spodnjem, levem kotu zapisano, da je številka izdana »v proslavo stoletnice Prešernove Zdravljice«. Na štirih listih je priobčenih v rdečem tisku osem kitic Zdravljice, okvir in dno pesmim pa ustvarjajo Majeve ilustracije. Te ilustracije predstavljajo slovensko pokrajino, moško postavo, ki si trga suženjske okove, kmečko dekle in fanta partizana ter družbo, sedečo za mizo, ob kateri stoji Prešeren. Praskanje ilustracij v ciklostilno matrico, dvobarvno odtiskovanje, pomanjkljiv material in ves nemir v stalni ogroženosti so predstavljali izredne težave pri izdaji tega tiska. Delo je bilo napravljeno konec februarja in v mesecu marcu 1944. Te cerkljanske Zdravljice je izšlo okoli 200 izvodov.

Najlepši partizanski tisk je gorenjska izdaja Prešernove Zdravljice, ki bi jo šteli med bibliofilske publikacije, tudi če bi bila izdana v mirnem času. Publikacijo je izdal »Pokrajinski odbor OF za Gorenjsko ob stolenici Prešernove Zdravljice 1844—1944«. Izdelala sta jo Marijan Šorli-Viher in Janez Vidic-Janez, opremila in tiskala pa v 1.500 izvodih tehnika TRILOF blizu vasi

⁴ Josip Vidmar, Srečanje z zgodovino, 1963, 136.

⁵ Jože Tiran, Iz spominov na prva srečanja s partizani, Obzornik 1951, 159.

⁶ Metod Mikuž, Prešeren in partizani, Primorski dnevnik 22. februarja 1948, št. 828.

Davča pod Blegošem. Na naslovni strani ovitka je Prešernov portret in naslov pesnitve. Celotna zbirka je natisnjena dvodelno: k enemu velurnemu papirju, na katerem so v rdečem tisku natisnjene ena kitica ter v zlatu dve vinjeti, ena nad besedilom, druga pod njim, se stalno družijo po en list s celostranskim, črno odtisnjanim linorezom, ki predstavlja po en prizor iz slovenskega življenja v miru in vojni. Osnutki in linorezi, ki sta jih pripravila arhitekt Šorli in slikar Vidic, so nastali novembra in decembra, tisk pa je bil opravljen med 11. in 21. decembrom 1944. Tehnika, ki je razmnoževala to bibliografsko Zdravljico, je ob pomanjkljivem tiskovnem gradivu in ob nepretrganem razmnoževanju drugega nujnega osvobodilnega tiska posvetila publikaciji vso skrb in prizadevnost. Stavek v črni, rdeči in zlati barvi, izvirni odtisi z linorezov ter vezava morajo še danes zbuditi občudovanje. Gorenjska izdaja je dokument izredne partizanske kulture, najintimnejše povezanosti udeležencev osvobodilnega boja s slovensko lepo besedo in pričevanje o najgloblji prepletenosti slovenske tradicije z osvobodilnim bojem.⁷

Najvidnejši izraz odnosa osvobodilnega boja do Prešerna je razglasitev Prešernovega smrtnega dne za vseslovenski kulturni praznik. Predsedstvo SNOS je 8. februarja, dan smrti pesnika Franceta Prešerna, razglasilo za kulturni praznik po vsem ozemlju Slovenije, praznuje pa naj se povsod, kjer živijo Slovenci. V proslavljanje Prešernovega praznika naj se vključijo šole, gledališča, radio, listi in vse prosvetne organizacije in ustanove. Tedaj naj podeljujejo nagrade za prosvetno in umetniško delo v preteklem letu. Svojo odločbo o Prešernovem kulturnem prazniku je predsedstvo objavilo 28. januarja 1945 z radiogrami in po kurirjih, 3. februarja pa v osrednjem glasilu Slovenskem poročevalcu. V nekaj dneh so vrgle tehnike na svetlo nove skladbe, izšla je brošura z gradivom za proslavo pod naslovom Prešeren, glasnik naše borbe in naše svobode in po listih so izšli članki posvečeni slovenski kulturi in Prešernu. Tako so meseca februarja 1945 proslavile Prešernov dan vojaške enote, prosvetne organizacije, pisatelji, šole in gledališke skupine po vsem osvobojenem in pol osvobojenem slovenskem ozemlju.

II

Skupno življenje v vojaških enotah je dajalo pobudo, da so partizani v prepevani pesmi izpovedovali svoje prepričanje in svoja čustva. Množična pesem je bila potrebna in naravna na prireditvah in mitingih v vojski in zaledju. Prepevana pesem je bila glasnica ljudi v taboriščih in zaporih.

Pevski repertoar osvobodilnega gibanja je zelo različnega izvira. Naše ljudstvo zelo ljubi petje, zato je vključilo v partizansko prepevano pesem mnogo besedil in napevov, ki so živeli v njem, skušalo pa tudi za nove potrebe ustvariti nova besedila, ki bi izražala novi čas in novega duha.

Številne pesmi, ki so do neke mere izražale miselnost in čustvo osvobodilnega gibanja in boja, so nastajale že v dobi političnega prebujenja v 19. stoletju, ko se je začela ustvarjati slovenska posvetna pesem v okviru čitalnic. Vzporedno s pesmimi, ki so se rodile za čitalniški krog, so živele pesmi starejšega nastanka, iz narodnega izročila. Opevale so ljubezenske, domovinske in vojaške teme. Ob cerkvenih pevskih zborih, ki so delovali v župnijskih sredi-

⁷ Glej opombo 3.

ščih, in ob čitalniških zborih, ki so rasli v meščanskih krogih podeželskih trgov in mest, so se konec stoletja ustanavljali v mestih in industrijskih krajih tudi zbori, ki so gojili delavsko pesem. Pevska kultura meščanstva, kmečkega podeželja in delavstva je oblikovala družbeno ustrezno pesem, ki se je napajala iz slovenske tradicije ter rasla ob izvirnem slovenskem ustvarjanju in ob prevzemanju in prirejanju tuje.

Stari pevski repertoar novim potrebam in razpoloženju vojnih let nikakor ni mogel povsem ustrezati in ga je bilo mogoče prevzeti le deloma. Času in potrebam je mogla zadostiti le ustrezna priredba. Napev je ostal isti, staro besedilo pa je bilo mogoče primerno dopolniti in prirediti. Poleg starih pesemskih besedil so seveda prihajali iz sveta teksti, nastali v letih same vojne, zlasti iz kroga vojsk in narodov, ki so se z nami bojevali na isti strani proti fašizmu in nacizmu. Enako so nastajala nova besedila in zanje novi napevi v slovenskem krogu, pesmi, ki so mogle najbolj ustrezati novemu mišljenju in novemu razpoloženju.

Najhitreje in najprej so neznani prirejevalci partizani prirejali stare prepevane ljudske pesmi, to je, podstavljali melodijam nova ali rahlo prirejana besedila.

Po stari vojaški pesmi Regiment po cesti gre je nastala taka kontrafaktura, ki se ji prvi stih glasi:

Partizani v gozd gredo.

V partizanski četi fantič prepeva na glas,
saj gre v borbo za slovensko vas.

Tudi tu daje dekle fantu pušeljč bel, plav in rdeč, da ga ponese
skoz viharje in kri
v lepše, svobodne, presrečne dni.

Ljudska pesem iz avstrijskih časov pripoveduje, kako hoče pobiča, ki

je star šele osemnajst let,
cesar k soldatom imet.

Naša kontrafaktura je samo rahlo spremenjena in pravi:

Pobič star šele osemnajst let,
Hitler me hoče k soldatom imet' itd.

V tretji kitici je izpovedana misel o smislu boja iz novega občutja in hotenja. Verzi pravijo:

Ne bom krvavel za gosposki profit,
za delovno ljudstvo bom šel se borit,
da delavec, kmet, slovenski ves svet
iz težkih verig bo otet.

Kakor je iz navedb pesmi Pobič sem star šele osemnajst let razvidno, da je besedilo nastalo na ozemlju, ki ga je zasedel hitlerjev nacizem, je iz nekaterih drugih kontrafaktur in priredb zanesljivo mogoče soditi, da so teksti nastali na Primorskem.

Po Gregorčičevem Veselem pastirju, ki se začenja z verzoma:

Z zakrivljeno palico v roki,
za trakom pa šopek cvetic,

je nastala pesem, katere prva kitica se glasi:

Nabasano puškico v roki,
pištolo in bombo za pas;
partizan v planini visoki
za boj sem pripravljen vsak čas.

Naslednje besedilo je zelo prosto in se ne drži Gregorčiča. Zadnja kitica pa je spet zelo razločen odmev Veselega pastirja:

Nikdar partizanske zastave
za sužnje življenje ne dam,
in rajši kot klonil bi glavo,
življenje za svobodo dam.

Napev je melodija, ki jo je ljudstvo na Primorskem posvojilo.

Po ljudski pesmi Ciganska sirota je nastal Primorski partizan. Ljudska pesem ima štiri variante, melodija pa je vsem inačicam skupna. Prva kitica pravi:

Sirota jaz okrog blodim,
ubog cigansk' otrok,
v samoti tihi se solzim,
kjer čuje me le Bog.

Prva kitica partizanske priredbe se glasi:

Po hribih jaz okrog blodim,
od doma sem pregan;
ker ljubim ves slovenski rod,
postal sem partizan.

Že samo primerjanje prvih dveh kitic izvirnika in kontrafakture kaže močno spremenjenost in različnost besedila. Vendar kontrafaktura ohranja v jedru osnovno, otožno, kar sentimentalno občutje izvirne ljudske pesmi. Najmočnejše je misel boja za narodno svobodo izražena, seveda neodvisno od izvirnika, v končni kitici, ki se glasi:

Al' ena misel še živi,
da narod vstaja spet.
Na vzhodu zarja že žari,
prihaja novi svet.

Veliko ustrežnejše so seveda bile pesmi, ki so pred vojno zrasle iz revolucionarnega prepričanja in čustvovanja v krogu partijskih delavcev in simpatizerjev revolucionarnega gibanja. Te protestne pesmi niso potrebovale preuredb, kvečjemu dopolnil v duhu osvobodilnega gibanja.

Leta 1933 je nastala med pevci pevskega zbora v Gradacu v Beli krajini pesem Kosec koso brusi. Avtor besedila ni znan. V napevu moremo zaslediti odlomke po naših starejših ljudskih pesmih kot so na primer:

Reka, Trst, Gorica —
naša je pravica,

in odlomke novejših napevov. Pesem je postala neke vrste ljudsko-frontovska himna kmečkih množic, zlasti, ko jo je 6. marca 1936 kot posebno prilogo natisnila Ljudska pravica. Pred Bilečanko je bila to najbolj razširjena revolucionarna pesem na našem podeželju.⁸

Bilečanka je nastala v taborišču v hercegovski Bileći, kjer so bili internirani jugoslovanski, tudi slovenski partijski aktivisti. Imeli so dva pevska zbora, slovenskega in srbskega. Ko se je bližal 1. maj 1940, je nekdo predlagal, naj bi sami ustvarili pesem, ki bi jo zapeli za delavski praznik. Milan Apih, ki je bil pevovodja slovenskega zbora, je v nekaj dneh spesnil besedilo in po neki poljski jetniški pesmi pripravil ustrezen napev. Besedilo se mu je izlilo iz okolja in srca, v senci

pušk in bajonetov,
sredi mrkih straž,

»v skladu z ritmom naših trudnih, spotikajočih se korakov po golem hercegovskem kamenju.«⁹ Pesem so zapeli na taboriščni proslavi 1. maja 1940 in ji dali ime Bilečanka. Tekst z zapisom napeva so spravili v mesto, od koder se je v prepisih širil dalje. Po Jugoslaviji so ga zanesli tudi izpuščeni interniranci. Bilečanka se je razširila po vsej Jugoslaviji, posebno še med osvobodilnim bojem, kot množična pesem, od Jugoslovanov pa prešla k Albancem, Madžarom in Bolgarom.

V Sremski Mitrovici je v kaznilnici 1937 nastala pesem Nabrusimo kose. Ko so tu 1936 koncentrirali politične kaznjence komuniste, se je po uspehah gladovnih stavkah razvilo v kaznilnici zelo živahno kulturno življenje. Med posameznimi sobami se je razvilo tekmovanje tudi v tem, katera soba bo sestavila in uglasbila najlepšo pesem. Bil je to čas, ko se je krepil odpor proti kraljevi diktaturi in so se tudi kmečke množice približale in pridružile KP. Od pesmi, ki so bile obče znane in prepevane med političnimi zaporniki, nava-ja Milan Apih pesmi internacionalo, Bratje, le k soncu, svobodi, Kosec koso brusi, Le vkup, le vkup, uboga gmajna in marsikatero rusko in špansko. Apih je napisal besedilo za novo pesem Nabrusimo kose in zanjo priredil neko poljsko borbeno melodijo. Kakor Bilečanka je kmalu tudi ta nova pesem postala last jugoslovanskih delovnih množic, v vojnih letih pa poleg gori omenjenih ena najbolj prepevanih pesmi, zlasti med kmečkim slojem.¹⁰

Na Primorskem, kjer so najprej od Slovencev uživali »blagodati« fašizma, je v letih po prvi vojni nastalo nekaj iredentističnih pesmi, deloma že na osnovi popevk in političnih bojev pod Avstrijo, ki so izražale voljo po nacionalni svobodi in napadale fašizem. Nekatere teh protestnih pesmi so mogle služiti kot osnova za partizanske priredbe. Pesmi, ki so bile naslovljene na Mussolinija,

⁸ Ivan Kreft, Ob naprednem tisku, NRazgl 28. julija 1962.

⁹ Milan Apih, Sredi pušk in bajonetov, 1962.

¹⁰ Josip Ribičič, Partizanske pesmi, 1966, 17-18.

so mogle živeti dalje v letih osvobodilnega boja, prepevali pa so jih seveda najbolj na Primorskem. Taka je npr. pesem o Mussoliniju, kralju fašistov, ki je iz strahu pred atentati šel na manevre z oblečeno železno srajco. Pesem je nadaljevala:

Al' je nor, al' je nor,
da je dal to srajco gor!
Saj mu to, saj mu to
pomagalo nič ne bo.

Take in podobne zabavljivke so pobudile nadaljnje partizanske satirične pesmi in skeče na duceja in führerja.

Iz časov po prvi vojni izvira pesem *Ven z njimi, ven z njimi*, naslovljena na Italijane na Primorskem. Pesem so prevzeli z napevom in domala nespremenjenim besedilom tudi partizanski pevci, zatrjujoč, da je Primorska slovenska, da je slovenska tudi Koroška in da brez Slovencev ni ne Primorske ne Koroške. Refren *Ven z njimi, ven z njimi* je glasbeno uporabil Karel Pahor v svoji uglasbitvi Seliškarjeve pesmi *Na juriš, na juriš*.

Na osnovi ljudske pesmi je že v prvi svetovni vojni nastala priredba vojaške pesmi *Tam na črni gori*. Pesem pripoveduje o ranjenem vojaku, ki naroča prijateljem, kako ga naj pokopljejo. Štrekelj v svojih Slovenskih narodnih pesmih navaja več inčič tega motiva. Partizanska priredba te vojaške pesmi je nastala pozimi 1941/1942 v neposredni bližini Ljubljane, na Pugledu, kakor pravi prvi verz:

Tam na Pugled gori.

Včasih so se oblikovalci pesemskega besedila naslonili na slovensko literarno predlogo. Tako so nastale nekatere partizanske pesmi ob stari ali novi melodiji z besedilom, ki je bilo prirejeno za novo prepevanje.¹¹

Belokranjsko dekle je 1944 priredilo po Stritarjevi pesmi *Junak in lastovka* iz cikla *Raja* novo pesem, ki ji je dalo naslov *Vrnitev*. Namenila jo je pevskemu zboru mladenk v Beli krajini in dirigent tega zbora Makso Pirnik jo je uglasbil. Vendar pesem ni našla poti iz ozkega kroga, kateremu je bila namenjena. Prirediteljica je Stritarjevo besedilo močno krajšala. Namesto turške roke, ki je po Stritarju pokončala dom junaku in lastovki, pravi novo besedilo, da so dom pokončale tuje oziroma laške roke.

Zelo zanimive razglede za ugotavljanje, kako je živela in oživiljala slovenska kulturna tradicija v partizanski prepevani pesmi, odpira *Pesem partizanske žene ali matere*, ki jo je priobčil Slovenski poročevalec 8. februarja 1942 in so jo tedaj prepevali na partizanskem ozemlju Dolenjske. Ob objavah v partizanskih pesmaricah je bilo ponovno zapisano, da je napev angleški, da je partizanska varianta stare slovenske ljudske pesmi itd. V resnici gre za slovensko izvorno besedilo in za izviren slovenski napev. Pesem je nastala ob *Pastirici*, ki jo je Sardenko 1910 objavil v *Domu in svetu*, vključeno v ciklus *Selske pesmi*. Sardenkova pesem je vložna ljubezenska pesem o pastirici nad vasjo, ki si želi k pojočemu pastirju v nižino. Ko pa se ji želja izpolni in se omoži

¹¹ Viktor Smolej, Nekaj predlogov za slovenske partizanske pesmi, Slavistična revija 1963, 199–206.

v dolino, spet s hrepenenjem zre v planine in si želi nazaj. V partizanski priredbi Sardenkove pesmi so izražene misli in želje mlade matere ali žene, ki gleda iz doline v gore, kjer se ji bojuje mož za svobodo. Prirejevalec je spretno spremenil in dopolnil besedilo, da je ustvaril času primeren in ustrezen tekst, dasi ni znal biti tako zgoščen kakor Sardenko.

Še globlje korenine ima pesem, ki se v partizanski varianti začenja s stihom

Stoji na gori partizan.

Nekateri muzikologi menijo, da je to »partizanska varianta stare slovenske ljudske pesmi«.

Besedilu je po vsej verjetnosti iskati osnove v umetni slovenski pesmi. Janez Ev. Krek je pod psevdonomimom J. Slemec objavil 1893 v Domu in svetu pesem Lovčeva oporoka. V pesmi mlad lovec posluša na gori glasove zvonov, ki done iz doline in naznanjajo, da njegovo nekdanje dekle stopa pravkar pred oltar z drugim. Vendar lovca ne zmagata žalost in malodušje. Oženil se bo z ljubico planino in njegova puška bo iz gore oznanjala njegovo poroko z njim.

Prva kitica partizanske priredbe se v eni mlajših inačic glasi:

Stoji tam v gori partizan,
ozira se v daljavo,
trdo mu puško stiska dlan,
šel v borbo bo krvavo.

Za primerjanje navedimo prvo kitico literarne predloge:

Stoji na gori lovec mlad,
v dolino se ozira,
z desnico briše si solze,
levico v puško upira.

Zveza med Slemčevo in partizansko pesmijo je v prvi kitici očitna, vse druge kitice partizanske pesmi se s prvotnim besedilom docela razhajajo. Lahko mogoče, da se Krekova pesem naslanja na kakšno že obstoječo ljudsko pesem o lovčevi ljubezni, opevajočo gorenjski motiv divjega lovca. Ker je Slemčeva pesem ob svojem nastanku verjetno že imela svoj napev, se je mogla hitro razširiti po gorenjskem podeželju. Tako je bila po svojem besedilu in svojem napevu na voljo partizanskemu prirejevalcu.

Iz knjige se je že pred vojno začela širiti po kmečkih in delavskih naprednih društvih pesem *Le vkup, le vkup, uboga gmajna*, ki jo je spesnil Mile Klopčič po domenu z Bratkom Kreftom. Ko je Krefit napisal dramo *Velika puntarija*, je potreboval pesem, ki naj bi jo prepevali puntarji v nekaterih prizorih. Obrnil se je za to na Klopčiča. Klopčič je že dolgo poznal pesem nemških kmečkih puntarjev iz 16. stoletja. Vzel je stari nemški napev in mu napisal slovensko besedilo. Tri kitice je spesnil Klopčič, četrto pa Krefit. V knjigi je izšla *Velika puntarija* 1937 in je poleg pesemskega besedila prinesla tudi napev. Drama pred vojno sicer ni bila igrana, vendar se je pesem z napevom iz 16. stoletja hitro razširila. Tudi v partizanih je bila ponovno izdana v številnih pesmaricah

OPOMBE

Avtor je v referatu porabil nekatere odstavke iz svoje knjige Zgodovina slovenskega slovstva, VII. knjiga, ki je v tisku za založnico Slovensko matico. Gre za odstavke ali posnetke iz poglavij Tradicija, Jezik, Posebni uspehi osvobodilnega tiska in Prepevana pesem.

THE NATIONAL WAR OF LIBERATION AND THE SLOVENE CULTURAL TRADITION

Summary

The treatise is based on some of the chapters from the author's book »The History of Slovene Literature«, volume 7, and describes the relationship between the National War of Liberation and cultural tradition. The author believes that the new culture is the heritage of all that was beautiful and great in our cultural past. The relationship between the National Liberation Movement and the Slovene cultural past is summed up, especially the strengthening of cultural tradition during the War of Liberation — e. g. the growth of popular songs of the Liberation Movement and War from songs sung before the war. Partisans and activists chose their names (Iztok, Matjaž, Peter Klepec, Črtomir) from the works of cultural classics. Five partisan brigades and some underground presses were named after Slovene classic writers; on the anniversaries of their births and deaths, brochures, song-books and anthologies of Gregorčič, Jurčič and Cankar were published. The highest respect was paid to Prešeren. The anniversaries of his birth and death were celebrated in the whole of Slovenia and the presidium of SNOS (Slovene National Liberation Council) proclaimed the day of his death a Slovene cultural holiday.

The second part of the treatise demonstrates by examples how, during the National War of Liberation, folk songs were given new or partly changed texts and melodies, without losing the characteristics of folk songs. The treatise also presents songs which grew from the revolutionary feelings of the Party workers and sympathizers of the revolutionary movement and were sung even before the war.

OBRAVNAVA

France Filipič: Predvsem sem se oglasil ob izrednem nastopu tovariša Viktorja Smoleja, ki je požel splošno odobravanje, vendar bi rad njegove navedbe še po svoje dopolnil. Pesem, takšna kakor je živela v revoluciji, in to predvsem v Sloveniji, kar poudarjam, vsekakor ni imela samo osnovnih prvin, kot jih je tovariš Smolej predstavil v tem, kako je rastla v organizmu tega naroda, udeleženega v osvobodilnem boju, temveč je imela še neko drugo dimenzijo. To je izrazita dimenzija internacionalizma, kar seveda dopolnjuje Smolejeve navedbe. Če si ogleđamo partizansko pesem, kako je živela, vidimo, da je koreninila v tem internacionalizmu predvsem v dveh dogajanjih: prvo je španska državljanska vojna, drugo revolucionarni vplivi oktobrske revolucije

oziroma procesi v Sovjetski zvezi v njenem revolucionarnem razvoju. Pesem španske državljanske vojne se je v tekstih, kakor so v Španiji nastajali, neposredno ali pa motivno prenašala v slovensko pesem osvobodilnega boja. Revolucionarni vpliv iz SZ pa se kaže na podoben način kakor vpliv španske državljanske vojne. Za prvo so značilne pesmi, od katerih so nekatere nastajale na pohodu II. grupe odredov. Ohranjene so v prvotnem zapisu v beležki Mitje Ribičiča in so sedaj v celjskem muzeju revolucije. V sklopu tehnike II. grupe odredov in zlasti ob pobudah političnega komisarja II. grupe odredov Dušana Kvedra je nastajala vrsta pesmi, ki se motivno ali tudi po glasbeni plati nanašajo na pesmi, ki so nastajale v Španiji. Ta internacionalizem slovenske pesmi pa seveda ne živi šele od leta 1941, temveč ima svoje korenine že nazaj. Tako nastajajo v procesu revolucionarne tradicije razne pesmi, kot recimo Kosec koso brusi in druge, že davno prej v celotnem revolucionarnem gibanju na Slovenskem. Zdi se mi potrebno, da ob vsem povedanem in zlasti ob razlagi tovariša Smoleja poudarimo tudi to internacionalistično plat pesmi revolucionarnega boja na Slovenskem.

Drugo, na kar bi rad opozoril, ko raziskujemo etične in moralne prvine narodnoosvobodilnega boja in ljudske revolucije: najbrž pri tem ne bomo mogli mimo nekega svojevrstnega dokumenta, mimo poslovilnih pisem na smrt obsojenih. Ni še tako dolgo, kar je v Sloveniji izšla publikacija, ki obsega 300 do 400 strani, od tega polovica faksimilov originalov. Pripravila in izdala sta jo Muzej narodne osvoboditve v Mariboru in Muzej ljudske revolucije v Celju, založila pa založba Obzorja v Mariboru. V publicistiki, ki je potem obravnavala izdajo te knjige in v njej objavljena pisma, je bilo ponovno poudarjeno, da je to osnovni dokument slovenske biti, kakor se je kazala skozi revolucijo. Opozoril bi samo na en element, ki tako izrazito izstopa v teh pismih — in to je element narodnega ponosa. Vsa ta pisma so mogočna, živa, neposredna, trdna, polna zaupanja in polna vere v bodočnost, ne samo v osvoboditev slovenskega naroda, temveč zelo pogosto tudi v lepši svet, ki naj bi se nekoč rodil. Ta izraz »lepši svet« ponavljajo usta preprostega človeka — mnoga pisma so napisali preprosti ljudje, ki so jih neposredno z njihovega delovnega mesta odpeljali na morišče. V teh zadnjih urah svojega življenja so izpovedali svojo resnico. To ni bil miting, to ni bila predstava, to je bilo slovo od življenja. V tem slovesu od življenja so izpovedali svojo najglobljo vero, mogočno vero, živo zaupanje v osvobodilni boj, ki se prikrito — treba ga je znati brati — kaže tudi v pismih, ki so uradno šla skozi okupatorjevo cenzuro. V prvih dveh letih vojne je namreč okupator delno dovoljeval pisanje poslovilnih pisem, ki naj bi pravzaprav imela nek zastrašljiv vpliv. Zaupanje v osvobodilni boj pa se bolj odkrito kaže seveda v pismih, ki so obšla cenzuro in ilegalno prišla ljudem zunaj zavora v roke. Navedel bom samo en stavek iz poslovilnega pisma Jožeta Fluksa, komunista, ki se je v ilegalnem pismu obrnil na svoje domače preden je bil ustreljen kot talec leta 1942: »Ne žalujte za menoj, bodite hrabri, kakor sem hraber jaz.« To je jedro pisma, pozdrav. Menim, da ta stavek odkriva vso silovito moč naše revolucije, vso silovito moč človeka, ki je stal pred obličjem smrti. Tako je dokument, ki nam je v ponos in ki daje vpogled v globoke etične prvine naše revolucije. To je podobno najti pravzaprav pri vseh narodnih in narodnosti Jugoslavije, tu pa se kaže še v prav posebni luči.

Še tretje je, kar bi rad prav na kratko omenil. Ob vseh razpravah, kakor so potekale in še bodo, se mi zdi, da nikakor ne smemo pozabiti na boj Jugoslo-

vanov v taboriščih, v enotah, ki so delovale zunaj Jugoslavije, pa tudi na boj mnogih prisilno mobiliziranih v okupatorskih enotah, kjer so s svojimi sabotažami in ilegalnimi obveščevalnimi zvezami po svoje prispevali v tej vojni. Vemo, da so prav nekateri ljudje iz severovzhodne Slovenije na vzhodni fronti ob svoji povezavi z rdečo armado odigrali pomembno vlogo, izredno pomembno vlogo, kar je delno tudi razvidno iz zgodovine sovjetske domovinske vojne. In ob tem boju zunaj meja Jugoslavije bi rad izluščil njegovo svojevrstno črto, ki se kaže v njegovi spontanosti. Ta spontanost se je kazala zlasti marsikje v taboriščih, pa tudi drugod, kjer ljudje marsikdaj niso imeli neposrednega stika z vodstvom osvobodilnega boja, pa so vendar v veliki večini prehajali na njegovo linijo, na linijo revolucije, kakor je bilo značilno za gibanje v sami Jugoslaviji. Zdi se mi, da se tudi v tem kaže posebna veličina, posebna moč naše ljudske skupnosti, skupnosti, ki se ni porajala in porodila iz leta 1941, temveč ima dolgo revolucionarno tradicijo za seboj. Navsezadnje je vendar Prešeren pred revolucionarnim letom 1848, tako zgodaj zapel: »Žive naj vsi narodi, ki hrepene dočakat dan, da koder sonce hodi, iz sveta bo prepir pregnan.« Davno izročilo njegove Zdravice je komunistična partija Slovenije na svojem ustanovnem kongresu dala na začetek programa. To je bil eden osnovnih dejavnikov, ki je vse naše ljudi povezoval, kjerkoli so bili, ali doma ali na tujem.

Viktor Smolej (Odgovor na obravnavo o referatu): Zame obstaja predvsem ena resnica, da je kultura in literatura integralni del nacionalnega življenja in da je opis literarnega dogajanja in kulturnega dela integralni del slovenske zgodovine. V tiskarni je dotiskana knjiga z naslovom Zgodovina slovenskega slovstva, knjiga VII, ki obravnava literarno ustvarjanje in kulturno dogajanje v letih 1941—1945. To je zadnja knjiga iz vrste knjig o zgodovini slovenskega slovstva, ki jih je začela izdajati pred leti Slovenska matica. In VII. knjiga je sklep kulturne, predvsem literarne poti, ki se začne pri Brižinskih spomenikih in se konča z letom 1945. To poudarjam zaradi tega, ker nam je žal, da knjiga še ni vezana in še ni na voljo. Zdi se mi pa, da bo marsikateremu izmed vas odprla poglede na slovensko dogajanje in na slovensko ustvarjanje v dobi NOB. To, na kar je opozarjal tovariš Filipič, je na srečo že opisano v tej knjigi. Moja beseda na posvetovanju je bila seveda kratka; zaradi tega nisem mogel opozoriti in govoriti o vseh rečeh, ki so bistveno sestavni del literarnega in kulturnega dogajanja v NOB. Matična knjiga govori o revolucionarni pesmi. Tudi v svojem tukajšnjem prispevku sem govoril o njej, saj sem dejal, da je ena izmed plasti tudi ta, ki vsebuje delavsko pesem, in pesem, ki je nastajala v internacijah in zaporih. V knjigi je tudi odgovor na pripombo o španski pesmi. Zanimivo je, da niti ena slovenska pesem ni nastala na španskih tleh in da so tudi v prvem in drugem letu našega partizanskega boja bile španske pesmi prepevane v španskem jeziku. Šele pozneje so prešle v slovenski jezik in slovensko lastnino.

Drugo, kar bi hotel posebej poudariti, je v zvezi z jezikom. Tovariš Jaka Avšič je omenjal dosti okoliščin, za kaj pravzaprav gre. Morda našim bratom onstran Kolpe ta stvar ni tako evidentna. Pomislimo namreč, da je leta 1941 slovenska osvobodilna vojska, ki se je začela oblikovati, morala spregovoriti v slovenskem jeziku. Tisti Korošci iz Avstrije, ki so recimo ob »anšlusu« pobegnili zdoma pred nemškimi rajhom in nemško mobilizacijo, vendar niso mogli

sprejeti poveljevalnega jezika novega tujega naroda, to so pravi Srbov oziroma Hrvatov! Primorci, ki so leta 1941 stopili v našo vojsko, zlasti pa leta 1943, so namesto italijanščine v poveljevalnem jeziku želeli, da v naši domači vojski velja slovenska govornica, slovenski jezik! Dalje moramo upoštevati tudi ljudi, ki so bili recimo nekje v severni Afriki ali nekje na Korziki ali Sardiniji. To so bili ljudje s Primorskega, ki niso bili nikoli v nekdanji jugoslovanski vojski in so seveda nujno, ker so bili proti italijanski mobilizaciji, proti italijanski vojski, pričakovali, da se pač v naši vojski govori slovensko. Te stvari so psihološko zelo zanimive in zelo zahtevne in mislim, da ni v tem nobenega suma o kakršni koli samoslovenizaciji, slovenoborstvu itd. Prav za dokaz o širini osvobodilnega gibanja naj navedemo dejstva recimo iz leta 1943, ko so bili naši borci v hrvaškem Gorskem Kotaru in so se bili nekje okrog Ogulina, Vrbovskega, Srpskih Moravic. Samo po sebi je bilo razumljivo, da so tam nastajale tudi pesmi v slovenskem jeziku. Teh je cela vrsta, napisal jih je France Kosmač uglasbil Marjan Kozina. Marjan Kozina je na tistem terenu ustvaril tudi recimo skeč Odsekan prst, seveda v slovenščini. Ta vojska je živela neposredno v tujem, čeprav sosedskem hrvaškem ambientu, vendar je tudi tam ustvarjala, kar ji je bilo najbliže, to se pravi slovensko besedo in slovensko pesem. Toda iz tega se je rodila tista igravska skupina slovenskih propagandistov, deklamatorjev in igralcev, ki je šla, kot nekdanji propagandni oddelek Ljubljanske brigade, skozi vso Hrvatsko in propagirala bratstvo in enotnost v Gorskem kotaru, Liki in Hrvatskem primorju ter prešla na dalmatinska otočja, z dalmatinskih otočij na Vis, z Visa v južno Italijo itd. Ni brez značilnosti, da je prva dramska uprizoritev v osvobojenem Beogradu — to uprizoritev je priredilo Pozorište narodnog oslobodjenja — bila Mati Mileta Klopčiča. Zdi se, da so to dovolj jasni dokazi, kako je naše duhovno bratstvo bilo tedaj v resnici globoko, ne teoretsko, ampak praktično in da je segalo od naših meja tja do Dubrovnika in Visa in Beograda. O teh dejstvih govori tudi knjiga, ki pri Slovenski matici čaka na izid.

Naloge, ki so bile med NOB neločljivo vključene v ljudsko kulturo, so torej imele najgloblje korenine v prepričanosti o vrednosti slovenstva, jugoslovanstva in humanizma. Ker je tovariš Filipič govoril o humanizmu in našem globokem etičnem prepričanju, se zdi, da mi teh dokazov ni treba ponavljati. To je v resnici ena izmed bistvenih potez našega osvobodilnega boja. Te poteze si ne lastimo zase, kot neko posebnost, ker je etični nagib bil tisti, ki je vodil vse jugoslovanske narode, brez ozira na doline, kraje in mesta. Drugače bi pač osvobodilni boj bil popolnoma nemogoč in ne bi privedel do kakršnih koli uspehov, zlasti ne do takih, kakor smo jih dosegli.